Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2012.05.21. 11:16

KOZÁK KÁROLY

A DÖMÖLKI BENCÉS APÁTSÁG TÖRTÉNETE

KÉZIRAT

CELLDÖMÖLK, 1988.

A dömölki bencés apátság_története

Celldömölk műemléki szempontból nem tartozik az ország kiemelkedő városai közé. Ennek dacára, középkori és barokk műemlékei közül nem egy országos érdeklődésre is számot tarthat (korai bencés apátság templomának romja, a "kicsin erősség", a barokk apátsági templom és a kolostor, kálvária, stb.) A város a XIX. és a XX. század elején épült templomai, középületei és lakóházainak helyenként egy csoportban megmaradt épületei kisvárosias, néha falusias megjelenésükkel hangulatos elemei a mai városképnek.

A Marcal- és a Ság-hegy vidéke, korai története

A Marcal, a Cinca és délről a Kodó folyók, patakok által körülzárt szabálytalan háromszög alakú terület közepén helyezkedik el Celldömölk. A terület története a környék őskori és római településmaradványaival, leleteivel kezdődik. Az élet itt akkor e helyen folyamatosnak mondható. Az ide később bejövők találtak itt túlélőket, vagy ha nem, akkor felismerték a korábbi lakosság telephelyeit. Minthogy e hely korábban is alkalmas volt a letelepülésre, zavartalan életre, elfoglalták azok nyomán a magas hegy által ellenőrizhető, védhető síkságot.

Az egykor mocsarakkal körülvett Ság-hegy - a meredek, vulkanikus, kúpos hegy - az időszámítás előtti évezredekben lakott helye volt az őskor, bronz- és vaskor népeinek az ott talált régészeti leletek tanulsága szerint. E leletek részben a 30-as években megkezdett bányaművelés előtt, részben közben kerültek elő. A több ezer darabos leletanyag jelentős része Lázár Jenőhöz került - az egykori bánya-tulajdonoshoz -, aki 1943-ban több halomsírt is feltárt a hegyen és környékén. A Ság-

hegyi telep a késő bronzkorban és a korai vaskorban élhette virágkorát. A leletek egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba került, másik része a Ság-hegyi Múzeumban tekinthető meg.

Az őskortól kezdődően alakuló és mind jobban határozottá váló úthálózatot a rómaiak részben módosították, részben megerősítették, teherbíróvá, az év nagyobb részében használhatóvá tették. Ezek az utak területünket is érintették, s itt kialakított elágazásaik a létrejött települések fontosságát is emelték. A város szélén álló románkori templomromnál feltárt épületmaradványok, sírkőtöredék, a Ság-hegyi leletek, bizonytalan korú épületmaradványok és az izsákfai, ostffyasszonyfai, valamint a távolabbi Árpáson előkerült településmaradványok egyértelműen bizonyítják a rómaiak megtelepedését a város területén és közvetlen környékén. Itt lehetett a jelentős maradványairól ismert római városok, települések (Baláca, Győr, Sopron, Szombathely) közti fontos utak egyik jelentős csatlakozási pontja.

A település kora középkori története a múlt homályába vész. Nem tudjuk pontosan, mely népek telepedtek itt le a rómaiak után, s meddig lakták e vidéket. A rómaiak által kiépített úthálózat Kemenceszentpéternél 1981-ben feltárt részlete és az attól körülbelül 10 km-re (lévő) Várkesző egymáshoz való közelsége nemcsak a rómaiak jelenlétét bizonyítja e vidéken, hanem a későbbi korokra kifejtett hatását is. A keleti irányba forduló Rába itt közelíti meg a Marcalt. A folyók közelsége, a kora középkorban körülötte kialakult mocsaras terület, jól védhető hely, fontos átkelőhelynek számított. Ezt bizonyítja az Árpád-korban már meglévő vár- és templomoshely (Vár-, Egyházaskesző).

A néhány kilométerre nyugatra eső Marcaltőt korábban a római Mursellával kísérelték meg azonosítani - ma Árpás -, Celldömölköt pedig Mestrianaevel. (A Rába és a Marcal folyók nevét illír-kelta eredetűnek tartották.) A város területével kapcsolatban összegezve elmondhatjuk, hogy Győrhöz, Sopronhoz, Szombathelyhez vagy a feltárás nyomán előbukkanó Árpáshoz hasonló településmaradványok nem kerültek elő Celldömölkön. A romtemplomnál és a külterületnek számító Alsóságon, Izsákfán előkerült épületmaradványok, padlófűtés-, falfestmények-, sírkő maradványai és egyéb római leletek egyértelműen bizonyítják a rómaiak egykori ittlétét.

A területen ezt követően átvonuló, hosszabb-rövidebb ideig megtelepedő népek közül az avarok említése kívánatos, akiknek egyik központja Győr területén volt. Avar településeket, szállásokat jelző temetőket a Marcal vidékéről is ismerünk. A folyók által határolt Rábaköz, Kemenesalja vizenyős, mocsaras, dús rétjeivel kedvező körülményeket biztosított az állattartó, nomád avarságnak. Zavartalan életüket csak a VIII. század végén bolygatta meg a nyugatról szomszédos frank birodalom seregeinek támadása. Az első nagy támadás 791-ben következett be. A sereget Nagy Károly vezette, s elérte Győrt, majd néhány napi tartózkodás után visszafordult. 795-ben viszály tört ki a kapkán és a tudun, a két avar főméltóság között. Ezt a viszályt kihasználták a frankok és a tudun segítségével behatoltak a birodalomba, megtámadták és kirabolták a kagán székhelyét. Az ezt követő csatározások után 803-ban az avarok meghódoltak Nagy Károlynak. A 805-ben megválasztott új kapkán a keresztségben az Ábrahám nevet kapta. (Érdekes, hogy egy XVI. századi kézirat, amely felsorolja Győr egyházait, legrégebbinek a Szent Ábrahám tiszteletére szentelt kápolnát mond-

ja.) Néhány írásos adat alapján arra lehet következtetni, hogy a meggyengült, szűkebb területre szorult avarság frank fennhatóság alatt a birodalom 876-ban történt újrafelosztásáig együtt élt. /Győrben a Káptalandombon, a székesegyház közvetlen közelében az elmúlt években feltártak egy kora románkori, félköríves szentéllyel záródó templomot ("kápolnát"), amely alatt egy csaknem azonos méretű, hasonló alaprajzú épület maradványai rejtőztek. /A Dunántúl e részén a történeti adatok és régészeti leletek alapján feltételezhető, hogy a IX. században - esetleg a honfoglalásig - meggyökeredzett a kereszténység. A honfoglalás idején a magyarok e területen keresztény közösségeket, településeket, esetleg álló templomokat találtak.

Az utóbbi évtized régészeti- és történeti kutatásai során felvetődött annak lehetősége, hogy a győri Káptalandombon feltárt "kápolna" a 973. évi quedlinburgi találkozó után meginduló térítés első, feltehetően ideiglenes térítőközpontja lehetett. A térítőpüspök, Brunó - a Szent Gallen-i bencés apátság egykori szerzetese - talán a Káptalandombon talált, vagy akkor épített kápolnát tette meg első keresztelőegyházának hazánkban, s innen ment tovább a Dunán Esztergom és a déli területek felé. A Rábán és Marcalon egy tanítványa vezetésével egy kisebb csoport déli irányba ment, Dömölk /Cell-/ felé. E feltevést a kis hajók számára alkalmas vízi út, s feltehetően az ott élő kisebb keresztény közösségek, templom meglétéről szóló hírek lehetősége erősíti meg.

Brunó hazai működéséről biztos adat nem maradt reánk. Azt azonban Thietmár feljegyzéseiből tudjuk, hogy később is működött egy püspök Géza fejedelem udvarában. Ő lehetett az a Domonkos – az első érsek Magyarországon –, aki István király uralkodá-

sának kezdetén halt meg. Domonkos idekerülésének körülményei ismeretlenek számunkra. Feltételezhető, hogy Brunó passaui kíséretének egyik tagja volt, talán a Győrből Dömölk felé tartó kis csoport vezetője. /Számunkra ez azért is érdekes, mert Dömölk neve eléggé egyedinek tekinthető középkori eredetű helyneveink sorában. Az 1978-ban kiadott Etimológiai Szótárban a következőket olvashatjuk: „...1252: Demunk: ...A Dömölk, Demünk hn. puszta szn.-ból, mégpedig a lat. Dominicus "Domokos" beeéző alakjából keletkezett; vö. 1278: Demenk szn...”./

Pilgrim passaui püspök, aki térítőpapokat és kíséretét adott Brunónak, a magyarokat térítő püspöknek, hamarosan azt írja a pápának, hogy két-három év alatt a „nemesebb” magyarokból 5000-et megkereszteltek, a keresztény foglyok gyermekeiből pedig még többet. A fejedelmi- és törzsfők szálláshelyei mellett letelepített fogoly kézművesek kezdték meg az első kápolnák, templomok építését.

Dömölk korai, X-XI.századi történetére elsősorban a győri ispáni várral, majd a püspökséggel kapcsolatos korai adatok vetnek némi fényt. Taksony fejedelem idejében Aport fővezérként említik. Utódai bírták Győr várát, amely Géza fejedelem idejében a nagyfejedelem egyik központja lett. /Ennek jele, hogy fia, István a legyőzött Koppány felnégyelt testének egyik részét e vár kapujára tűzette intő figyelmeztetésül./ Már Géza megkezdte és István folytatta a törzsfők uralmi területeinek saját birtokába való vételét. Ez érintette az Apor nemzetséghez tartozókat is. Géza közben, 997-ben Pannonhalmán megalapította az első bencés apátságot. Amint látjuk, Győr, Pannonhalma és Dömölk térségében jelentős szerep jutott a térítő szerzeteseknek, akiket elsősorban Győr fejedelmi-, majd királyi

várának ispánja segített, biztosított fegyvereseivel. Úgy tűnik, hogy ő nem csak Győr megye, hanem az egész Rába-vidék fegyveres ura volt, világi megfelelője a győri püspöknek, s hatalma kezdetben hat megyére terjedt.

A XI. századtól kezdődően Győr, Pannonhalma és a Rába-vidékének birtokviszonyai elsősorban az egyházak részére tett adományok miatt változtak. A serviensek és várjobbágyok utódaiból kialakult köznemesi réteg vagyoni helyzete alapján oszlott meg. A megye honfoglalás előtti avar és szláv lakosai az Árpád-kor végére beolvadtak a magyarságba, ugyanúgy, mint a később beköltöző besenyők. A tatárjárás idején a lakosság egy részét megmentette a folyók által felszabdalt /Rába, Marcal, stb./ területen való elrejtőzés lehetősége. A Duna és a Marcal között található folyók, patakok természetes erődítést jelentettek az ország nyugati határának védelme szempontjából. Erre utalnak a város területén és környékén előkerült régészeti leletek.

Celldömölk közelebbi és távolabbi, a táj korai történetének vázlatos bemutatása után szükségesnek tartjuk az egy aránylag közeli, Árpád-kori temető kis részének feltárt leleteit ismertetni. Ez s temetőrészlet a Mesteri községtől – Villa Mestriana – mintegy 600 méterre fekvő Intapusztán került feltárásra 1941-ben. Miután ennek a feltárásnak ismertetésére 1964-ben sor került, s abban hasonlóságokra, azonosságokra utalnak a dömölki templom mellett ugyanezekben az években végzett temető-feltárásokra – ezeket csak jelentésekből, s a fenti utalásokból ismerjük -, kissé részletesebben mutatjuk be ezt a régészeti anyagot.

Az I. árokban /20 méter hosszú, 80 centiméter széles és 1,5 méter mély/ egy bazalttufából, jó habarccsal épített római épület egymásra

merőleges helyzetű fala került elő. A falmaradvány szélessége 80 cm, magassága 50 cm volt. A II. árokban csak néhány kisebb edény- és egy római tetőcserép töredéket találtak.

A III. számú kutatóárokból kerültek elő a számunkra sokat mondó sírok, leletek. Az ásató az 1-4. számú, NY-K-i tájolású, kb. 1-1,20 m mélységben, 50-120 cm távolságra fekvő sírokat részletesen leírja. A kisméretű, S-végű hajkarikák - bronzból és rossz ezüstből készültek - és a 2. sz. sír 5 db durván hatszögletűre csiszolt, hegyi kristályból készített gyöngyszeme alapján a sírokat a XI. század első felére határozhatjuk meg. A 60 év körüli 3. sz. női sír koponyatetőjén látható mesterséges műtéti lyuk a koponyalékelés /trepenatio/ nyoma. /A Ság-hegyen korábban másik két hasonló koponyát találtak, amelyek korát a bronz korra tették. A lelőkörülmények bizonytalansága azonban nem zárja ki, hogy azok is Árpád-kori sírokhoz tartoztak./ A 4. sz. sír feltárásakor egy római bronzérmet /Valens Imp./ találtak, amely azokra az épületmaradványok korára utal, amelyek a sírok alatti rétegben mutatkoztak.

A fent ismertetett sírok után még nyolc másik sírt is feltártak, de ezeknek helyét a beszámoló nem említi. Ezek részben lelet nélküliek voltak, az előzőekkel hasonló temetkezési módot mutattak.

A dömölki romtemplom mellett az ásató ugyanebben az évben 17 NY-K-i tájolású sírt tárt fel. A két temetőrész csontanyagát felküldték a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztályának. A csontvázak és koponyák alapján kelet-balti, nordikus és mongoloid jelleget állapítottak meg. A dömölki sírok közül az egyik 170 cm mélységből került elő és hajkarika melléklete volt.

A dömölki sírok a templomrom déli oldala mellett húzódó úttal megközelítőleg párhuzamos helyzetű kutatóárokban kerültek elő. Az ásatási jelentéshez mellékelt vázlatrajz szerint a 70-80 cm széles kutatóárok középrészén egy kb. 2,2 x 2,2 m-es méretű, 75 cm falvastagságú épületmaradvány került élő, amely a dűlőút alatt helyezkedett el. E kis építményben bolygatott helyzetű „csonthalmazt" találtak. E kis építménytől keletre feküdt a NY-K-i tájolású hajkarikás sír, nyugatra pedig két másik, amelyekkel kapcsolatban a jelentés nem említ leleteket. /A kis építmény valószínűleg a későbbi temetkezések során megbolygatott sírok csontjainak összegyűjtésére szolgált, csontház (ossárium) lehetett. A feltérés során a „toronyalap D-i részén 2 sírt" találtak. Az egyik férficsontváz volt, ahol egy nagyszemű rózsafüzér részletei kerültek elő. Ebből az derül ki, hogy a templomban és környezetében feltehetően még a XVIII. században is temetkeztek./

A dömölki apátság története

Az előző fejezetben felvázolt történeti kép, régészeti adatok és leletek alapján elmondhatjuk, hogy az apátság területének története a rómaiakkal kezdődik. Ennek bizonyítéka az itt talált római sírkő, kisebb tetőfedő peremes téglatöredékek és a templom falaiban, alapozásában rejtőző, nagy valószínűséggel római eredetűnek tartható épületmaradványok. A római épület - épen vagy romosan - megérhette a magyar honfoglalás korát, s talán a kereszténység felvételekor első templomaink egyikeként tovább is használatban volt. Az eddig elmondottak mellett erre utalnak a déli oldala mellett feltárt XI. századi sírok, a győri püspökség, legelső bencés apátságaink /Pannonhalma, Bakonybél/, valamint a korai királyi-, királynői és egyházi birtokok közelsége. Közép-kori oklevél szerint a közeli elpusztult Borozd, Inta, Köncsk, Ság, Simonyi és Tokorcs falu várjobbágyai

még a XIII. században is a „Szent Király jobbágyainak" vallották magukat. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a XI. században királyi szolgálónépek, várjobbágyok éltek Dömölk, Inta és Ság területén is. Ezt erősíti meg egy írásos emlékekben fennmaradt szájhagyomány, amely szerint a dömölki apátságot II. Béla királyunk (1131-1141) építtette. Az építkezés vezetőit, Lőke és Mike mestereket nemességgel és Mesteri faluban jelentős birtok adományozásával jutalmazta. /Úgy tűnik, hogy ez a hagyomány inkább a IV. Béla idejében történt építkezéshez kapcsolható (1235-1270). Az 1960-65. évi ásatások ugyanis valószínűsítették, hogy a templom átépítésére, bővítésére (sokszögű támpilléres szentély, torony) a XIII. század utolsó harmadában kerülhetett sor./

A dömölki apátságra vonatkozó legkorábbi ismert adat 1252-ből származik. Az akkor írt oklevél szerint Tamás fia Márton és Merse fia Gergely, valamint Fábián Jakab a dömölki apátot védelmükbe vették a Pápa nembeli Márton comesszel szemben. Ebből ez oklevélből tudjuk meg azt is, hogy az apátság templomát a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték /"Abbas de Demunk", „Ecclesia Sancte Marie de Munk"/.

Az apátságot a XIV. században több oklevél említi: „Michael filius Itemery de Demenk" /1309/ ; „Conventus monasterii de Demenk" /1318/ ; „Comes et noviles jobbagiones exlesiae de Demenk" /1325/ és /1332/ ; „Georgius Abbas Beate Marie Virginis de Demenk et Conventus" /1334/. Ez utóbbi említés egy Károly Róberthez küldött okmányt erősített meg, hitelesített. Pál királyi udvarbíró 1335-bén írt levelében, amelyben arra kötelezi Mihályt, Chák fiát és Renold fiait, hogy az általuk zálogban tartott nichki birtokrészt Kelemen fiának, Miklósnak adják vissza, az apátság neve „conventus de Demeulch" alakban olvasható. A fen-

ti oklevelek nem támasztják alá azt a véleményt, hogy az apátság a XIV. században „élénk hiteleshelyi tevékenységet fejtett ki". Az írásos emlékek csekély volta és a középkori kolostorépületek „hiánya" egyértelműen arra mutat, hogy itt csak igen kisszámú szerzetes élhetett. A dömölki konvent előtt Hetyesomlai Mikouch utódai és Máté fia Tibor, bizonyos még per útján megnyerendő földeket maguk között két részre osztották.

Mielőtt azonban tovább mennénk az apátság történeti adatainak ismertetésében, kiegészítenénk az eddig elmondottakat néhány szemponttal a terület korai birtoklását illetően. A Rába és Marcal által körülzárt Dömölk és környéke területét e négy erős, nagy város belül /Győr, Pápa, Sárvár, Vasvár/, közelebb két másik vár, délről Karakó és északról Kesző - fontos átkelőhelyek - védte. Ezek mellett a törzsi helynevet őrző Ság és a Dömölktől kissé nyugatra fekvő Kemeneskápolna /korábban Kápolna/ utal a terület korai királyi birtoklására. A királyi udvarhoz tartozott az udvari kápolnák szervezete. Minden királyi nagyobb, jelentősebb udvarházhoz, palotához tartozott egy kápolna. Ezeknek az elpusztult helyeknek egykori létét őrizte meg számunkra a középkori eredetű Kápolna helynév. A Dömölk közelében lévő Kápolna és a Ság helynév, a korai eredetű templomrom és a XI. századi temetőrészletek mellett az egykori királyi birtoklás emlékének tekinthető. Az apátság alapításának körülményeit, idejét fedő homály szükségessé teszi, hogy minden lehetséges oldalról megkíséreljük megközelíteni e kérdést egy elfogadható megoldás reményében.

A magyarság megtérítésében jelentős szerep jutott az első bencés kolostorok szerzeteseinek. A XI. század kezdetétől a XII. század utolsó évtizedéig hetvennél több bencés kolostort alapítottak, építettek hazánkban. Ez utóbbi időpontra érte el a rend nálunk tevékenységének virágkorát, s egyben ekkor indult

meg hanyatlásának időszaka is. /1180 táján az apátság hanyatlása miatt a kői monostor bencés szerzetesei helyéra más rend szerzeteseit telepítették. A XIII. század közepe táján telepítették le hazánkban a francia eredetű ciszterciákat és premontreieket. Az almási, ercsii, itebői és a telki bencés apátság IV. Béla idejében ment teljesen tönkre, illetve hagyták ott bencés szerzetesei./ A tatárjárás után a pannonhalmi apát azt jelentette IV. Sándor pápának, hogy a bencés apátságok a tatárok pusztításai, az apátok és a szerzetesek gondatlansága miatt annyira tönkrementek, hogy fennmaradásukat csak gyors segítség biztosíthatja. IV. Kelemen pápának egy 1344-ban írt leveléből azt is megtudjuk, hogy a tatárjárástól az ő idejéig negyvennél több bencés kolostor pusztult el Magyarországon.

A fentiekből eléggé egyértelműen kiviláglik, hogy a „rejtélyes eredetű" dömölki bencés apátság alapításának, építésének korát nem a hanyatló, hanem a virágzó korszakban kereshetjük. Elképzelhető, hogy a hagyomány jól megőrizte az „alapítás" körülményeit, s az talán kis kiigazítással megközelíti az igazságot. A hagyomány szerint II. /Vak/ Béla királyunk várat szeretett volna építeni a Ság-hegy tetejére. A munka meg is indult, de igen nehéz körülmények közt folyt a meredek hegy tetején. A munkások a király kamarásához fordultak panaszukkal, aki sok pénzért hajlandóságot mutatott a segítségre. Jelentette is urának, hogy a Ság-hegy teteje meredeksége és magassága miatt alkalmatlan a várépítésre. A király nem hiszi ezt el és azt mondja, hogy ő akár térden állva is felkúszik a hegyre. A hűtlen kamarás háromszor kúszatja körül a hegyoldalt a vak királlyal, s azt mondja neki, hogy még felére sem értek fel. A fáradt király akkor abbahagyatta a munkát és megátkozta a hegyet. Később, amikor kiderült a kamarás álnoksága, a király folytatni akarta az építkezést. Most már azonban a király átka akadályozta azt.

Amit nappal felépítettek, az éjjel összedőlt. Így az építkezést abbahagyták. /Lengyel Pál a Sághegyi őstelep c. munkájában közöl négy képet (50. kép) Lázár J. és Mozsolics A. nyomán várfalmaradványokról, de ezekről igazán értékelhető kép, felmérés, vagy okleveles adat ezideig nem ismert./

Nézzük meg agy kicsit jobban ezt a hagyományt. Azonnal ráismerünk az országszerte elterjedt, Kőműves Kelemen nevéhez fűződő ballada motívumára, amit ez esetben el is vethetünk. Marad II. /Vak/ Béla királyunk személye és egy környékünkhöz kapcsolódó ténykedésének – várépítés, kolostoralapítás - emléke. Azt gondoljuk, nem állunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk - egyetértőén Porkoláb Istvánnal -, hogy a Ság-hegy környékén lévő királyi földből egy aránylag keskeny földsávot, amely a Ság aljától a Marcalig húzódott a sági- és tokorcsi királyi udvarnokok földje közé ékelődve, II. Béla a bencéseknek adományozott egy azon akkor már feltehetően álló templommal, királyi kápolnával együtt. Az sem dönthető el egyértelműen - írásos emlékek hiányában -, hogy ez az adományozás a pannonhalmi apátság részére történt, vagy valóban új bencés apátság alapításához fűződött. Támogatja azonban a feltevést az, hogy II. Endre 1234-ben Saag helységet /talán ez volt az egykori királyi birtok központja, udvarházával, kápolnájával/ a pannonhálmi apátságnak adta. Az aránylag kis terjedelmű birtok, a dömölki apátságnak a következő évszázadokban sem igen kimutatható jelentősebb tevékenysége azt sugallja, hogy talán ezzel az adományozással egy már meglévő bencés apátságot gazdagítottak, s e birtok központja lett Dömölk. /Hasonlít ez ahhoz, ahogy a vásárhelyi apácák - szintén királyi alapítás - birtokolták, szintén azonos időben a Sághegy alatt Inta egyes részeit./ A XIV. században Pannon-

halmához tartozott Dömölk, annak fiókegyháza volt. Feltehetően hasonló lehetett a helyzet a királyi adományozás idején is. Az idők folyamán - egy-egy jelentősebb apát idején -, rövid időre talán az önállóságig is eljutott az apátság. 1350-ben a Mestery család megbízólevelét a dömölki konvent állította ki. Egy ellenőrizhetetlen adat szerint a Hunyadiak idejében egy alkalommal rögtönzött országgyűlést tartottak az apátsági templomban,

A szerzetesi élet XV. századtól kezdődő országos hanyatlása rányomta bélyegét bizonyára a Karácsony szerint „kisapátságnak" mondott, kis vagyonú kolostorra is. 1538-ban már csak Bálint apát és egy fráter élt Dömölkön. Birtokaik egyre kisebbedtek, az erősebb hadviselő szomszédok le-lecsíptek abból. A török elleni küzdelem során kis várrá alakították a templomot és közvetlen környékiét. A megváltozott helyzetet jól tükrözi egy Dömölkön keltezett, 1561. augusztus 3-án írt levél,

„Kegyelmes uram öreké való szolgálatomnak utánna, ha valami oly hireket értettem volna, kik ennek előtte Nsgonak tuttára nem lettenek volna, erömest Nsgodnak tuttára adattam volna, de semmi olyat nem értettem. Hanem tennap Choron János urammal Jánosházán szemben voltam és igen csodálkozik az Jósa deák hirein, azt mongya Choron János uram, hogy ő neki és Therek Ferencz urammak inkább mindennap jö emberek Beszprémből és Fejérvárból, de semmi félelmes dolgot nem beszélnek. Choron uram am mene Wáttra, mongyák, hogy Thörek Ferencz uram is mind aszonyommal egyetembe ott leszen, mert Hozzwtoty Farkasnak igen jó dinnéjét mongyák, hogy vagyon, azért, ha oly félelmes hirek volna, ilyen bizván nem mulatnának. Továbbá kegyelmes uram hatta vala Nsgod, hogy megirnám Nsgodnak kik vannak itt uraimban, egyeb senki nincs, hanem az Nsgod szolgái vannak, esmég az Szent gothárd

tartományból vannak négy lóval, az vármegye népe énvelem, hogy itt vagyok több nyzolczal mind eljártam Krakó tartománt, Jánosházát, Izsákfalvát, és Ságot és egyéb falvakat is sokakat, de én nem képzettem job helt, ennek az kevés népnek mint Dömelk, csakhogy igen szegén hel, ugy mint mi felénk való hir tételért, mert mind az Rábaközre, és mindenevé hamarab tehetnek hirt, hogy nem mint Jánosházáról, mert onnaid /igy!/ az levés ide fel nem hallik. Ennek is az Dömelknek volna valami kicsin erőssége, csak az héja vagyon, hogy három vagy négy szakálas kellene bele, hogy hamaréb hirt tehetnének belőle, mert inneid /igy!/ hamaréb lehetne az hirtétel, hallatósb it Sárvár felé, az kedig ha Nsgod jó akarattya volna, egy keves ideig ide adhatná Nsgod, kit hiszem, hogy Nagyságod az vármegye szükségeért meg is miel Nsgod valamikor Nsgod vissza kivánnája meg adnájok Nsgodnak. Továbbá ennek is végére mentem, hogy az Széchy jószágról való nép Bérben együtt vannak Ányos Boldisárral, kit hiszem hogy ha megértik, hogy itt vagyok ide jönnek hozzám. Továbbá kegyelmes uram vannak az uraim közül egynehán ifjak kik kivánnak, hogy az ő dolgokat előbbvinnéjek. Azért ha Nsgod ellen nem volna, ki mennének szerencsét kisérelnének, ne taland valamely nyelvet foghatnának, tudós embert is találnának ki őket es hordozná. Erről és a szakálasok dolgáról is jó választ várok Nsgodtól, mindazáltal ugy legyen valamint Nsgod akarja. Továbbá im az élés dolgáról es miért mit kell adni az mint elrendeltem az mássát be ketve Nsgodnak küldtem, jóllehet nem tudom, ha illyen kevés feizetéssel be érig avagy /igy!/. Ezt azért akarmán Nsgodnak tuttára adni, hogy ezután is valami panasz ne érje. Nsgodat az Ur Isten tarcsa meg minden javával.

Kelt Dömölken 3 augusti 1561.

Az Nsgod öreké való szolgája Zarka Pál."

A levelet Zarka Pál, a dömölki „kicsin erősség" udvarbirája /"kapitánya"/ Sárvár urának, Nádasy Tamás nádornak küldte. A

kis erősséget a dömölki apátság körül alakították ki, vették körül cölöpökből vert, épített palánkkal. Zarka Pál a kolostort, az apátságot nem is említi, bár egy 1602-ben felvett leltár kétségtelenné teszi - ott van a levélben kért négy szakállas puska -, hogy az erősséget a kolostor körül alakították ki. Az udvarbíró azonban Nádasdy és nem az apát szolgálatában áll, aki valószínűleg ott él az erősség területén, talán a templom egyik elrekesztett részében. A XVI. század közepén Ludbreg Péter apátot a négy megyei szolgabíró segélyzi, hogy Grazban elsajátítsa a szükséges tudományokat. 1582-ben még négy porta tartozik az apátság birtokához, 1602-ben 8 egész telkes jobbágy és 3 zsellér. Ekkor már csak Deodát apát élt a kolostorban, de tavasszal ő is meghalt. A pozsonyi kamara értesülvén az apát haláláról, utasította Vizkelety János sümegi udvarbírót, hogy siessen Dömölkre és írja össze az apát egész hagyatékát, amelyet az Fejérkövy főapátnak, illetve annak kormányzója adományaként kapott. Ez a hagyaték visszaszáll a főapátságra, s így az majd a kincstárnak jövedelmez, mint a főapátság egyéb megmaradt falui /Deáki, Dénesd, stb./,

Vizkelety július 5-én járt Dömölkön és két írásban adott számot a kamarának. Nem sok összeírni valója akadt. Négy szakálaspuskát - kettőt vas-, kettőt pedig faaggyal -, egy négyszögletes faasztalt és vaskilincses ajtót talált Dömölkön az apát „hagyatékában". Az általa felvett leltár hivatalos szövege:

Inventárium Dömölkinum per me Joannem Vizkelety, provisorem arcis Sümeg, 5. Julii factum ét assignatum, anno 1602.

In claustro.

Pixides barbatae cum manubriis ligneis 2.

Pixides barbatae cum manubriis ferris 2.

Mensa lignea quadrata 1.

Janua cum pessulo ferreo 1.

In eodemn territorio seminaturae habentur, tritici iugera 3. Item apud Melchiorem Ráttky pretium frumenti restant 20 floreni.

Joannes Vizkelety m.pr.

A középkori apátság története itt tulajdonképpen be is fejeződik. Hogy már nem az apát az úr a birtókán az kiderül abból is, hogy Megyery György kanonok, aki már 1579-től különböző tisztségeket töltött be a győri püspökségen, 1607. év pünkösdjétől 1608 őszéig szentadalberti prépost, de 1607-ben már a dömölki apát címét is viseli. 1607-ben 34 forintért bérbe adta Dömölköt Miklósnak, a pápai vár vajdájának. Így oldotta meg, hogy a neki juttatott, de részére „lakhatatlan és kezelhetetlen" birtokból némi haszna származzon. A pápai vajda fegyvereseivel meg tudta védeni a dömölki birtokon élő jobbágyokat, s érdeke is volt, hogy azok dolgozzanak. Arra is volt ereje, hogy az azok által termelt javakból a néki járó - mint „földesúrnak" - juttatásokat behajtsa.

A dömölki apátságot a töröknek a vidéken való megjelenése - portyázó csapatok jártak a vidéken már 1532-ben - után kezdhették el erősíteni. 1547-48-ban - Székesfehérvár 1543-ban történt eleste után - a törökök végigpusztították a Balaton északi partját és Kemenesalját. Ez az esemény és Veszprém 1552-ben történt eleste adhatta meg a végső indítást Dömölk és más hasonló templomok, udvarházak megerősítésére. Túl közel került már a török, a meglévő végvári vonalat /Szigetvár, Keszthely, Sümeg, Pápa, Győr/ ezekkel a kisebb „őrhelyekkel" is meg kellett erősíteni.

A dömölki „kicsin erősség"

Az elmúlt években végzett régészeti-, történeti kutatás az ed-

digi adatok felülvizsgálata és egy most „előkerült várkapu" kövei lehetővé teszik, hogy a dömölki „várral" kissé részletesebben foglalkozzunk. Ez a várkapu és két térkép /1842 és 1857/, valamint az előzőekben közölt XVI. századi levél alapján kíséreljük meg a vár területét, épületeit, kapuját, „védőműveit" és az ott folyó életet felvázolni. Nézzük meg először is azt, mekkora is lehetett ez a „kicsin erősség".

Eddig is úgy gondoltuk, hogy a kőből jól megépített apátsági templom lehetett a vár legerősebb, „központi" épülete, jó megfigyelőhelyet biztosító tornyával. Egy 1842-ben készített térkép a templomtól északra egy annál nagyobb, É-D-i irányú épületet, délkeletre pedig egy nagyobb épületcsoportot jelez. A területet kerítés zárja le /74. sz./. A jelzett időben ez volt az „Uraság Majorja", tehát az újjászervezett bencés apátság, amely akkor már bent állt a város központjában, külső gazdasága. A majorság területén álló épületek korát nem ismerjük. Valószínűnek tartjuk, hogy a terület délkeleti sarkában álló, L-alakú épületnek egy része a XVI. század 2. felében - amikor Zárka Pál említett levelét írta - már állt. Ezek az épületek - a jelenleg is álló részletek alapján - téglából készültek. Egyik részük, egy 1857-ben rajzolt térkép elemzése alapján a XIX. század közepén, másik részük a XVIII-XIX. század fordulója táján. Erre a korábbi térképen a majortól keletre és nyugatra elterülő szántóföldeken feltüntetett két nagy gödör utal, ahonnan a téglakészítéshez szükséges agyagot kibányászták. Az elmondottakat megerősíti az is, hogy az 1857-ben készült térképen az általunk pirossal jelölt templomtól északra már két hosszú épület áll. E megfigyelés nyomán feltételezhetjük, hogy a templomtól északra álló, 1842-es térképen jelölt hosszú épület is a XIX. században épült és bővülő és erősödő majorság részére a kisebb, közeli gödörből bányászott agyag felhasználásával.

Az eddig elmondottak és a templom északi oldala melletti feltárások megfigyelése nyomán megállapíthatjuk, hogy a „kicsin erősség" a XVI. században két részre, egy északira - ahol a csak középkori templom állt - és egy délire tagolódott. Ez utóbbi részen állt az udvarbíró, „várkapitány" és lovas, gyalogos vitézeinek háza, amely szerény kis épület lehetett. E részen álltak a lovak istállói - bizonyára fából készültek -, s kisebb tárház az élelem, beszolgáltatások őrzésére. Ezek az épületek a kis erősség keleti oldala mentén állhatták, ahol a térkép szerint a Cellből Dömölkre vezető út elérte az uraságí majort, korábban a „várat". Ennek a déli résznek, az itt lévő épületcsoportnak északkeleti sarkán egy szabad nyílás mutatkozik két épület között. Úgy gondoljuk, ezen a helyen állt az a felvonóhidas, kőből készült várkapu, amelynek csaknem minden darabját az elmúlt évben megtaláltuk az egyik tatarozás alatt álló ház elvadult kertjében, egykori „parkjában".

Az eddig elmondottak azonban csak a kis erősség helyét, szerkezetét - két rész, várkapu - igyekeztek meghatározni eddig. Ez azonban kevés lett volna ahhoz, hogy védői helyt álljanak még egy kisebb ellenséges támadással szemben is. E kis erősséget természetes védőrendszere, a nagy kiterjedésű, vizenyős, ingoványos rétek védték az azt minden bizonnyal körülvevő palánkon, sár-tapasztáson, sáncokon kívül. A bemutatott két térképen jól láthatók az akkorra már részben szántóvá szelídített vizenyős rétek, amelyek kisebb része azonban jól látható a templomromtól északnyugatra, nyugatra, az onnan elvezető - ma is meglévő - patakkal együtt. A kis erősség, a kisméretű faluval - Kis Dömölk - egy alacsony kis dombon állt, amelyet a leírt, nagy kiterjedésű vizenyős rétek védtek. E természetes védelem hatásosságáról - még a XIX. század elején is - egy a

napóleoni háború idején, 1809-ben írt napló bejegyzése tudósít bennünket, amelyet a pestvármegyei nemes felkelő lovasezred vezetett a harcok idején. "A Marczal vize folyása, amelyet e Bakony tövéből lefutó egy néhány nagy patakok formálnak, Gógányfától egész Marczaltőig és még azon alul szinte odáig, ahol Ikrények által irányban a Rába vizébe szakad, egy feneketlen mocsár és oly tulajdonságú, hogy még gyalog ember is a legszárazabb időben, nyári időben is nyakig bele sülyed. Ez a víz a körül fekvő megyék oltalma, az átjárás rajta csak Marczaltőnél, Vatnál és Karakónál lehetséges." /A dömölki apátság marcali majorjához vezető úton, közel a temetőhöz, még a század első éveiben meg volt az a fából készült szent János szobor, amely a Marcal kiöntései helyét jelölte. Ma itt kőkereszt áll./

Így most már valamelyest képet kaptunk, elképzelhetjük a dömölki kicsiny erősséget. Elpusztult védőpalánkjára talán némi utalást kaphatunk a kegytemplom emeleti „tárházában" lévő két kisebb falkép és egy fogadalmi kép ábrázolásából. Ezeken a képeken a celli kegyszobor őrzésére először épített Szent Anna kápolnát láthatjuk, amelyet földből készült sáncok és bástyák vesznek körül, amelyek mögé kapun /"várkapun"/ keresztül juthatnak. Feltételezhető, hogy még akkor /1740 körül/ álltak a dömölki kis erősség sáncai is, kapuja pedig biztosan. /Ez utóbbiak lebontására, s jelenlegi helyükre való szállítására csak a XIX. század 2. felében kerülhetett sor./

A várkapuról a felmérések után elmondhatjuk, hogy a kb. 3,40 m magas, 2,82 m széles, a felvonóhíd számára tükörnyílással - ebbe illeszkedett a felvonóhíd - és a híd felvonására szolgáló csigák nyílásával kialakított kapu a XVI. század 2. felében készült. Legközelebbi párhuzamát a sárvári várnál találjuk, de ilyen volt a győri vár bécsi kapuja is. Ezek természetesen

nagyobbak és kétnyílásúak voltak. A hasonlóság érthető, hisz Zarka Pál Nádasdy Tamás nádornak, Sárvár urának írta levelét Dömölkről. A nádor szorgalmazhatta és segítette - Sárvár védelme érdekében - a kis dömölki erősség építését, fegyverzettel, élelemmel való ellátását. E kicsin "sárvárból" csaptak ki Zarka Pál, majd az őket követő vitézek a környéket elérő kisebb török csoportokra, „nyelveket" szedték és ha szerény mértékben is, de mintegy száz éven keresztül hozzájárultak a környék védelméhez.

A hódoltság után megszűnt a „kicsin erősség" katonai szerepe. A bencések 1730-ban visszakapták dömölki birtokukat, s ide költöztek vissza középkori eredetű templomukhoz, az egykori „várba". A gazdálkodás újjászervezésével akadályozóvá váltak az erődítés egyes részei, a sáncok, bástyák, s azokat elbontották. Egy írásos emlék szerint a néhány visszatelepült szerzetes a templom boltozata felett lakott egy-két évig. Ez a régi erősség bizonyos fokú pusztultságára, vagy déli részének mások által való lakottságára utal. A kegy-templom felépülése után a szerzetesek oda költöztek, s a régi, környezetével együtt gazdálkodási egységgé alakult. A régi templomban azonban még ritkán, 1778-ig miséztek. 1803-ban már a templomot is zsupszalmával fedett gazdasági pajtaként említik.

A régi templomról, a „kicsin erősségről" eddig elmondottakhoz csatolva, szólnunk kell röviden az ettől északnyugat felé eső Nemes Dömölkről, hogy a felvázolt kép teljesebb, érthetőbb legyen.

Nemes Dömölk

Az eddig elmondottak során lényegében alig szóltunk a településről. A bemutatott két XIX. század közepe táján készült térkép is csak az öt telekből, házból álló kis települést mutat a „kicsin erősség" délnyugati sarka közelében, Kis Dömölk felirattal. E kistelepülés lakói az apátság jobbágyai lehettek. A nagyobb település, Nemes Dömölk az apátságtól észak-északnyugatra feküdt. 1698-ban Por Dömölknek ötven, Nemes Dömölknek pedig kettőszáznyolcvan-három lakosa volt. Ebben az időben Nemes Dömölk Kemenesalja központja volt.

E nemesi település keletkezése a XIV-XV. század fordulója tájára tehető. Legrégibb ismert családját, a Dömölkyt 1391-ben említi egy oklevél. A XVI. században Devecserben birtokos, várúr és sümegi várkapitány, Csóron András családjához hasonlóan a kutatók felvetették annak lehetőségét, hogy esetleg a Dömölky család is a honfoglaló Szalók-nemzetséghez tartozhatott. Dömölki birtokukba 1421-ben iktatták be a családot. Ettől az időtől kezdődően állandóan találkozunk nevükkel Felső-, Kis, vagy Nemesdömölkön. Sajnos a családtörténeti kutatás is csak igen kevés adatot derített fel, amely bővíthetné a középkori Dömölk, Nemesdömölk történetét. 1480-ban egy oklevélben Onth de Demelk nevét olvashatjuk, de ezen kívül mást nem tudunk családjáról. Egy Fejér nevű család leszármazottjai is élnek még Celldömölkön, akiknek neve ugyancsak 1480-ban jelenik meg e tájon /Fejér de Demelk/. Zalai eredetű a Forintosházi Forintos család. Feltehetően e családhoz tartozott az a Forintos Mátyás tűzmester is, aki 1532-ben részt vett Kőszeg védelmében. Forintos Miklós 1604-ben esküttülnök, Balázs 1635-ben perben állt a dömölki apáttal. 1648-ban a család György nevű tagját említik, 1790-ben pedig egy Károlyt említenek a feljegyzések. Abban az idő-

ben már igen sok nemes családról tudunk, akinek elődei feltehetően már egy-két századdal korábban is Dömölkön éltek. Most azonban visszatérünk a Dömölky családhoz, akik nemcsak Dömölkön tölthettek be tisztségeket, hanem máshol is.

Dömölki birtokába a családot 1501-ben iktatja be ismételten a vasvári káptalan. 1503-ban Dömölky Márton, Bakócz Tamás somlói várnagya kiengedi kezéből Bekeny falut, amelyet a szabadispánságot bíró Hernádmesteri család zálogosított el nála 70 arany forintért. 1589-ban Dömölky Gáspár és Gergely a magvaszakadt Gyarmán /Gyurmán/ András szomszédos birtokát, Felsődömölköt kapja adományként. Így egyesült Kis- és Felsődömölk és lett együtt Nemesdömölk. Közben azonban az országos események, változások is érintették Dömölköt. A mohácsi csatavesztés utáni zűrzavaros helyzetben Szapolyai és Ferdinánd hadai egymást váltva dúlták ezt a vidéket is. Szapolyai pártján állt ez időben Bakics Pál és Enyingi Török Bálint, ez utóbbi akkor Pápa birtokos ura. Ekkor vonult át a vidéken, Kemenesalján. 1532 júliusában előbb Ibrahim fővezér, majd Szulejmán szultán hatalmas sereggel pusztították a vidéket - Nemesdömölköt is - Pápa felől jöve, Sárváron áthaladva Kőszeg felé. Az ezt követő eszmélés, újjászerveződés idejére tehető a dömölki „kicsin erősség" kiépítése. Szerdár pasa csapatai 1595-1600 között pusztították a Marcal-mentét és Pápa vidékét. Mindez a győri- és a pápai vár 1594. évi török megszállása eredményeként következett be. Szerencsére Pápa 1597. évi és Győrnek a következő évben történt visszavétele után csökkent a Veszprémig visszahúzódó törökök nyomása Kemenesaljára, Dömölkre. Úgy tűnik - a feljegyzések hiánya erre utal -, hogy e már korábban említett mocsaras „sártenger" e rövid időszakban is megvédte Dömölköt az akkor sűrűbben portyázó török csapatokkal szemben. E két hadi esemény nemcsak vidékünk szempontjából, hanem országos viszonylatban is jelentősnek számít, mert

a török a hódoltsági területet - ha rövid időre is - kiterjesztette nyugat felé. A hadi eseményeket vizsgáló kutatók megállapították, hogy abban az időben „...a nagyobb várak körüli kis palánkok, huszárvárak, kastélyerődök, kolostorerődök a portyázó könnyű-hadak ellen kitűnő szolgálatot tettek és a nagy várak előőrseiként megfigyelőhelyekül szolgáltak." A dömölki „kicsin erősségről" korábban elmondottak szinte egybecsengenek a most idézett részlettel.

Ezt követően Bocskay hajdúit már szívesen fogadják a nagy többségben lévő protestánsok Kemenesalján. Nádasdy Tamás, Sárvár ura így írt ezen eseménnyel kapcsolatban: „A német /császár/ számára egy katonát sem tudnék kapni, de Bocskaynak kétezer fegyverest is könnyen szerezhetek". Bocskay uralkodását / 1604-1606/ követően új név tűnik fel Dömölkön. Vizkelethy Tamás, a dömölki apátság javadalmasa Bethlen Gábor /1613-1629/ híve. Ez időben Nemesdömölkön él már a Bella család is. Gergely nevével 1622-ben, Ádáméval, aki főszolgabíró, 1605-ban találkozunk először. Bolla József 1635-ben esküttt, István, Gergely és Bálint nevével 1698-ban találkozunk, akkor ők az apátság bérlői. Az ifjabb Gergely 1733-ban igazolta nemességét a vármegyén. Címereslevelüket II. Ferdinándtól kapták 1629-ben Bécsben. Címerükben kék mezőben zöld halmon álló, kardot forgató párduc látható. Sisakdíszük ugyanaz, aranykék-ezüstvörös háttérben /"foszladék"/.

Nem feladatunk, hogy itt Nemesdömölk minden nemesi levéllel bíró családját ismertessük. Most csak azokat említjük, akiknek valamiféle kapcsolata volt a középkori apátsággal, vagy Nemesdömölkkel - vagy esetleg lehetett ezekkel -, valamint a XVI-XVII. századi „kicsin erősséggel". Nagyon valószínűnek tartjuk,

hogy közülük kerültek ki azok, akikről a korábban idézett, Zarka Pál levelében olvashatunk: „...uraim közül egynehán ifjak kik kivánnak, hogy az ő dolgokat előbb vinnéjek..., ki mennének szerencsét késérelnének, ne taland valami nyelvet foghatnának, tudós embert is találnának ki őket hordozná...". Ennek és az apátságnak és Nemesdömölknek egymáshoz való közelsége, az ott élők kapcsolatai alapján igazoltan tűnik a két hely, település szoros kapcsolata a középkortól a hódoltság megszűntéig.

A fent elmondottak alapján emlékeznénk még meg a protestáns Doktorics családról, akik közül István 1641-ban prédikátor a nem túl messze lévő Karakón - Kemenesalja ősi várhelyén és átkelőhelyén -, a későbbi időben Mihály iskolamester a ma Celldömölkhöz tartozó Izsákfán. Nemesdömölkre a Perlaky családdal való rokonság révén jutottak. Megemlékezünk röviden még a Noszlopy családról, amelynek Gáspár nevű tagját 1635-ben, őt és Jánost pedig 1653-ban említik Nemesdömölkön. 1698-ban a család György, Ferenc és János tagja - ez utóbbi a korábbi János fia lehetett - él Nemesdömölkön. Ezzel be is fejezzük s Nemesdömölkre vonatkozó családtörténeti adatok ismertetését, amelyből azonban egyértelműen kiderül, hogy a középkorban és a hódoltság idején is Nemesdömölk – erre neve is utal – külön egységet képezett. Az is egyértelműen kirajzolódik az adatokból, hogy lélekszámban felülmúlta az apátság melletti Kis-, vagy Pórdömölköt. Ebből az is következik - és ez igen fontos számunkra -, hogy a középkori apátság a dömölki településtől távolabb, „elkülönülten" állt, s mellette csak közvetlen szolgálatára álló jobbágyok éltek, a középkori szerzetesi életformának megfelelően, ahhoz igazodva. Nemesdömölk csak a középkor végén, vagy a hódoltság idején közelített telkeivel, házaival az apátság, illetve a „kicsin erősség" felé. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a Kis-és Felsődömölk egyesítéseként létrejött Nemesdömölk területe eredetileg a középkori apátság birtoka volt. Ezek később, a

XIV. századtól kezdődően kerülhettek a Dömölky, majd más, jelentősebb szerephez jutott családok birtokába. A családok bővülésével a birtok osztódott, a kisebb települések /Kis- és Felsődömölk/ magjává vált.

A fent elmondottakat végiggondolva, több kérdés is felvetődik bennünk. Hol állhatták a középkorban ezeknek a legkorábban említett nemes családoknak, a Dömölkyeknek, az Onthoknak /1391, 1421, 1480/, a Fejér /1480/, a Forintos család /1532/ őseinek kúriái, amelyek a kis települések központjai lettek? Pontos választ ma erre nem adhatunk - esetleg későbbi, városrendezési munkák során felbukkanó adatok egészítik majd ki jelenlegi ismereteinket -, de feltételezhetjük, hogy a Celldömölköt alkotó régebbi kis településeken /Felső-, Kis-, Pór Dömölk/, fontos utak elágazási pontjai közelében álltak ezek a nemesi kúriák. Még azt a feltevést is megkockáztatjuk, hogy ezek a kúriák a XVI. században bővültek, vagy újjáépültek az apátsági templom /"kicsin erősség"/, a régi evangélikus templom és a kegytemplom közelében.

Kutatástörténet

A dömölki apátság középkori történetére vonatkozó, oklevelek, levelek és történeti munkák által megőrzött adatokat többségükben - időrendi besorolásban - már ismertettük. Most elsősorban azokkal a XIX. században megélénkülő, művészettörténeti-, régészeti munkákkal foglalkoznánk, amelyek olyan adatokat rögzítettek az apátsági templommal kapcsolatban, amelyek ma már nem láthatók, időközben elpusztultak. Ezért az eddig ismertetett történeti kép kiegészítésére alkalmas adatok mellett, többségében az építészettörténetre vonatkozó megfigyeléseket ismertetjük. Az apátság történetét a „kicsin erősség" fejezetben azzal fejeztük be, hogy

az apátsági birtokot a bencések 1730-ban visszakapták ás oda néhány szerzetes vissza is költözött. Fuxhoffer 1803-ban kiadott munkájának bővítője, Czinár meg is nevezi a templom boltozata feletti „szobákban" néhány évig lakó szerzetesek nevét is: Maraeskó Anzelm, Lancsics Bonifác és Mákóczy Imre. Ezt az adatot, amely a dömölki apátság egyik igen fontos építészettörténeti kérdésévé vált, közli és vizsgálja Ipolyi Arnold és az 1228-ban felszentelt, kétszintes deáki templomhoz hasonlóan képzeli el a dömölki templom boltozata felett említett „szobákat". Czobor Béla 1901-ben írt jelentésében beszámol az 1788-ig használt templom bontási és átalakítási munkáiról. 1844-ben a roskadozó épület tetejét, s falairól a tégla felépítményt - itt lehetett az említett öt szoba a boltozat felett – lebontották. A torony alját, a „szegények házát", a templom előtornácát 1784-1834 között sírboltként használták, olvashatjuk a vármegye múlt század végén írt történetében. Ugyanitt találjuk azt a megjegyzést is, hogy 1698-ban a templomnak fa tornya volt - ez egy huszártorony lehetett és zsindely fedte. A tabernákulum a templom falában volt. /Minthogy a szentély ma is álló falaiban ennek maradványát nem látjuk, e megjegyzés a hajóra, feltehetően északi falára vonatkozhat./ A templom három harangja a szentélytől keletre álló haranglábon függött. E helyen találjuk azt a megjegyzést is, hogy a roskatag boltozatot az azon álló cellákkal együtt Polgár László jószágkormányzó bontatta le 1860-ban, s az egész templomot szalmával fedette le. Ettől kezdődően az egész templomot gazdasági célokra használták. Ekkor vághatták a hajó mindkét falába a széles és magas, félkör-íves záródású kapukat. Ezt az állapotot jelzi egy 1880 körül készült fénykép.

Ezidőtájt, 1851-ben Fényes Elek a következőképpen írja la az akkor még különálló településrészeket. Kis-Czel, magyar mezőváros„..- lakja 650 kth, 10. evang. Van itt a Benedek szerzeteseknek lakhelyük és szentegyházuk. Határa első osztálybeli. Bírják a dömölki apát, Kápolnay család, stb. Pór-Dömölkről ugyanott a következőket olvashatjuk: „....magyar falu,...az elébbeni falu mellett, 90 kth. lak. Van egy apátsága, mellyet a sz. Benedek szerzetesei számára II. Béla alapított. A két leírásból egyértelműen kitűnik, hogy az akkoriban szerveződő Kis-Czel lélekszámban már sokszorosa az ősibb Pór-dömölknek, ahol a középkori apátság maradványai még akkor álltak, s részben - az új kultuszhelytől - „legyengülten", még végeztek ott a lakosságot ellátó egyházi tevékenységet.

A hamarosan eggyé olvadó, alakuló kisebb települések súlyát a Nemes-Dömölkre vonatkozó adatok érzékeltetik. Így írja la Fényes Elek: „...magyar falu, Kis-Czel mellett, 400 kath., 180 evang., 43 zsidó lak. Ágostai anyaeklézsiája igen régi, ...1691-ben padig törvényes szabadságot nyert. közbirtokosoké".

A kutatástörténeti és történeti adatokat egymással váltogatva - de történetileg időben maradva - követték most egymást, s úgy kívánatos, hogy visszaváltsunk az építészettörténeti megfigyelésekre.

Az Ipolyi Arnold által felvetett, illetve támogatott „kétszintes" templom kérdése mellett a romtemplom szentélyében egykor még látható falképekre vonatkozó megfigyelések nagy fontosságúak számunkra, azoknak azóta csaknem teljes pusztulása miatt.

Először Rómer Flóris - kimagasló értékű kutatónk -, majd nyomában Vasvár-megye tudós kutatói, s Czobor Béla 1901-ban írt jelentésében olvashatunk ezekről a falképekről. E megfigyeléseknek, jelentéseknek nyomán a következő kép rajzolódik ki előttünk. A sokszögzáródású szentély belső falfülkéiben -csúcsívesen záródnak- északról kelet felé menve a következő képek maradványait figyelték meg. Az északi fülkében a „Köppenyes Madonna" ábrázolásának részleteit látták egykor. Megfigyelhető volt a Szűz Anyag palástjának széle, valamint a köpeny alá futó hívek közül háromnak az arca is.

A következő fülkében akkor még látták Szent Bertalan alakját, aki saját lenyúzott bőrét egy botra akasztva vitte a vállán. E jelenetet Szabó László rögzítette számunkra 1913-ban. E kérdést tovább vizsgálva, fontosnak tartjuk Czobor jelentésének azt a részletét, amely azt rögzítette, hogy a szentély keleti és délkeleti fülkéjében akkor már nem volt festésnek nyoma. Ennek dacára, arra gondolhatunk, hogy a szimmetria elvének betartása miatt egykor a déli- és a délkeleti falfülkét is képek díszíthették. A keleti falfülkében, amelyet nyilván az oltár részben takart, esetleg nem volt kép, de ez sem bizonyos. A szentély építésekor, a XIII. század 2. felében ugyanis még egyszerűbb, alacsony oltárokat építettek.

Ezek után most már csak néhány olyan adat vár említésre, amely ugyan részben ma is látható, de a templomrom bemutatása miatt /méretek, műrészletek, stb./ mégis ide kívánkozik. A templom hajójának hossza e leírások szerint - belső méret 13,3 m és szélessége 7,60 m. A hajó falainak vastagsága 75-80 cm. Ezt figyelembe véve, a hajó külső mérete elérte a 9,10-9,30x14,1-14,3 m-es méretet. Az egyhajós templom azonban még így is aránylag szerény méretűnek mondható, különösen, ha figyelembe vesz-

szük a hagyomány által őrzött királyi alapítás lehetőségét. Ehhez a hajóhoz, amelyről a legutóbbi, 1960-65 között végzett műemléki kutatás és helyreállítás során megállapították, hogy a hazai építészeti emlékek sorában eléggé egyedülálló, nagyméretű, zöldesszürke bazalttufa lapok közé öntött falazattal épült, eredetileg gondosan megmunkált felületű, szabályos formájú, félkörívesen záródó szentély kapcsolódott. Ezt a tényt már Henszlmann Imre is rögzítette 1876-ban írt munkájában. Ennek maradványaira épült a XIII. században, kékesszürke, bazalttufa kvéderkövekből a romjaiban ma is álló, a nyolcszög öt oldalával záródó, belül csúcsíves záródású falfülkékkel tagolt, kívül a sarkokon támpillérekkel megerősített, körülbelül 5 n hosszú /kívülről/ szentély. Keleti, délkeleti és déli falában még láthatók az ablakok alsó részeinek - káváinak, könyöklőinek - maradványai. /Szabó László az egykor boltozott szentély építését a XIV. századra határozta meg, a hajó nyugati oldalához épült torony építését viszont s XIII. századra tette. A két bővítmény azonos építőanyaga és módja, valamint a hazai sokszögzáródású templomok építéstörténetének új kutatási eredményei nyomán elmondhatjuk, hogy a templom e részeinek építése, bővítése a XIII. század 2. felére tehető./

A fenti korhatározás szempontjából igen értékesnek tartjuk - de elsősorban műemléki értékük miatt - a hajó nyugati homlokzata elé épült 5,5x7 m-es méretű torony mű- és szerkezeti részleteit. Feltűnő a toronynak a hajóhoz viszonyított szélessége, alig marad valamivel e mögött. A zömök, pusztultsága miatt alacsony torony aránylag kis mérete mellett is erőteljes, erősség jellegű. Ezt sugallja nyugati, egykor erős gerendával belülről zárható kapuja jobb oldalán nyíló szűk /60 cm/ falba épített lépcsője is, amely a torony emeletére vezet. A lépcsőn

csak egy ember közlekedhetett, s az idegent, ellenséget egy fegyveres megakadályozhatta a feljutásban. Ezt az érdekes, nálunk jellegzetesen XIII. századi építészeti szerkezetet - védelmi szempontjait - kiegészíti még a félúton kialakított pihenőben található egyszerű, kisméretű ajtónyílás. Ez az ajtónyílás a torony nyugati homlokzatának délnyugati részén jelentkezik, „emeleti szinten". Oda csak létrán juthattak fel, vagy jöhettek le a jól lezárt, erős kapu nyitása nélkül. Feltehetően vészhelyzetben használhatták ezt a „menekülő nyílást" a templomba szorult szerzetesek és a veszély elől oda menekülők. Itt hivatkozunk arra, hogy a torony erőssége, védhetősége bizonyos fokig alátámasztja a Fuxhoffer és Ipolyi által korábban felvetett „kétszintűséget", a boltozat felett kialakított szerzetesi cellák középkori eredetét. A torony első emeletéről széles nyíláson át a kegyúri karzatra juthattak, s egy lépcsőn, vagy létrán a torony feltételezett második emeletére. Onnan nyílhattak a már többször idézett szerzetesi cellák a XIII. század 2. felében beboltozott hajó feletti térben. /A hajó boltozatára a bontásra vonatkozó adatok mellett a két hosszoldalánál feltárt 4-4 támpillér (1x1,70 m) maradványa utal./ A beboltozott sokszögzáródású szentély - boltozatindító vállkövei, illetve azok fészkei - maradványai ma is láthatók. A boltozat felett - ha hihetünk az Ipolyi által említett deáki párhuzamnak - egy felső szentély helyezkedhetett el, mint az a deáki templomnál látható.

A toronybelső - földszinti rész - leírását Rómer Flórisnál, majd később Czobor jelentésében találjuk. Akkor még helyén volt a délkeleti sarokban az a román kori, kocka alakú fejezet, amelyre a szépen falazott keresztboltozat hevederíve egykor lefutott. A másik három fejezet, az oszlopok és a lábazatok már

hiányoztak. Ez utóbbiak egykor az északi- és a dali fal előtt húzódó padkán álltak. Érdekessége még a toronybelsőnek a két padka középrészén kialakított, szépen falazott félköríves, beboltozott kisméretű falfülke. Szinte kívánkozik az a gondolat, hogy azok a kaput, a templomot és „kolostort" /felső szinten/ őrzök számára készültek, fontos feladatukat megillető gondossággal, A toronyaljból nyílik a hajó irányába a régi, hengertaggal díszített félkörívesen záródó kapu. Ez díszítette a templom nyugati homlokzatát a torony felépültéig. Az egyszerű tagoltságú, fejezet és lábazat nélküli hengertaggal keretelt kapu korai megoldásnak tűnik hazai román kori építészeti emlékeink között.

Még egy értékes részlete van a templomromnak, amelyet a korábbi tudósítások is említenek. A torony déli homlokzatának középrészén mélyített,"tükörnyílás" van, amelyet konzolokról induló, a torony építési anyagából képzett félköríves párkány zár le. A kopottságában is igen tetszetős építészeti megoldást középen egy sudár „faloszlop" látható kopottsága miatt nehezen határozható meg egykori volta, amelyet alul vízszintes helyzetű tagozatok „lábazat szerűen" díszítenek. / Az 1964-65. évi helyreállítás idején az északi oldalon megtalált maradványok alapján a félköríves párkányt téglából egészítették ki./ A toronnyal és a szentéllyel kapcsolatos további adatokat a következő fejezetben ismertetjük.

Ásatások, műemléki kutatás- és helyreállítás

A bevezető fejezetben megemlítettük Csucsay János és Holéczy doktor ásatásait a romtemplomnál, s azzál kapcsolatban ismertettük az Inta-pusztai feltárás eredményeit is. Az ezzel kapcsolatban közölt szerény adatokat egészíti ki és támasztja alá

a Vas Népe 1987. szept. 3. számában megjelent rövid, de Dömölk korai története szempontjából igen lényegesnek tekinthető cikk, A fentiek miatt úgy gondoljuk, fontos e helyen annak teljességében való ismertetése.

Az Ikerváron talált ezüstberakásos, honfoglaláskori kengyel /temető/ és az említett, hasonló, celldömölki, kemenesszentmártoni leletek - ideszámítva most már a romtemplom melletti- és az Inta-pusztai sírokat is - fontos emlékei a terület 10-11. századi magyar településeinek. A lovas, kengyeles /fegyveres/ sírok katonai feladatokkal megbízott lakosságra utalnak, legalábbis részben. A települések elhelyezkedése egy akkor igen fontos, Kemenesalját középrészén átszelő útnak - Pápa, Dömölk, Sárvár /Ikervár/, Szombathely - a fejedelem fennhatósága alatt álló fegyveres települések általi védelmére utal. A Rábától nyugatra eső terület lakatlan - mi úgy gondoljuk gyéren lakott - gyepűrendszer volt abban az időben a jelenlegi tudományos értékelés szerint. A Salamon király és Géza herceg közti harcban is szerephez jutott e vidék. A Képes Krónikában olvashatjuk: „...a király Megyer falujából elment a Rábca folyó felé, a három német herceg elé, segítségül várta őket Géza herceg ellen... Ebben az időben a király eme helyen ünnepelte a karácsonyt, melynek Ikervár a neve.”.

A dömölki templomromra vonatkozó, korábban ismertetett történeti adatok, leírások átfogó vizsgálatára az 1960-ben végzett régészeti feltárással kapcsolatban, majd az 1964-65-ben folytatódó kutatás és műemléki helyreállítás idején került sor. E vizsgálat részben megerősítette a korábbi megfigyeléseket, részben helyesbítette és kiegészítette azokat. Kétségtelenné tette a templom és pontosan kettéválasztotta a két különböző

időre tett építkezés maradványait, s feltárta egy harmadik, a legkorábbi építkezés emlékeit. Sikerült a „rejtélyes eredetű kolostor", az Ipolyi által felvetett „kétszintes" templom kérdésében is előbbre lépnünk a mostani, a fentieket követő újabb vizsgálat, értékelés során. Vegyük sorra most a templom építéstörténete szempontjából igen fontos három építés feltárt, megismert emlékeit.

A római épület maradványai

Az első templom zöldes-barnásszürke, nagy kőlemezekkel fedett öntött falazatán belül - a hajóban - korábbi épület maradványai kerültek elő a fent említett feltárás idején. Ez a falazat kemény, fekete színű, formátlan bazaltkövekből épült nagyobbrészt. A hajó nyugati falán belül egyértelműen megállapítható, hogy ez a fal korábban épült a részben ma is álló, nagyméretű, „szabályos" formájú kőlemezekkel fedett öntött falazatnál. A hajó nyugati kapujának küszöbétől 50 cm mélységben került elő - vízszintes felülettel - ez a 95 cm széles falazat. E mellé épült - nyugati oldalánál - a nagykőlapos fal. A régi falhoz tartozó maradványok a hajó északi- és déli oldala mellett is előkerültek, ha nem is annyira egyértelműen, mint a nyugati oldalon. Az azonban bizonyos, hogy hasonló falszövetű maradványok - mérhetően, 1-1,20 m mélységben - mindkét oldalon felszínre kerültek a feltárás során, amelyet az akkor készült felmérési rajzok bizonyítanak. A diadalív vonalában egy kb. 60 cm vastagságú, észak-déli irányú kőfal maradványa került elő, középrészén egy feltételezhetően kifolyónyílás maradványaival, amely a római téglatöredékekkel jelzett agyagrétegig, illetve abba mélyed alsó szintjén. Erre a falmaradványra, illetve az azt takaró vékony agyag- és törmelékrétegekre épült később a román kori templom diadalíve, amely pillérszerűen kiképzett

volt. Ez előtt azonban lehetséges, hogy már állt a nagy kőlemezekkel fedett öntött falazatú épület /templom ?/, fekete bazalt alapozáson.

Az eddigi feltárások egyértelműen nem döntötték el, hogy a félköríves, nagy kőlemezes felületű apszis alapozása az első építkezéshez tartozott, vagy e „rejtélyes" másodikhoz. A hasonló, tört fekete kövekből épített alapozás nem zárja ki az első lehetőséget sem. Vizsgáljuk azonban meg részletesebben e csomópontot, a szentély északnyugati szögletét.

A diadalív vonalában húzódó, a római téglatöredékkel jelzett agyagrétegbe mélyedő fal nem mutat egyértelműen kötést - de nem is zárja ki annak lehetőségét - a félköríves szentély alatti fekete bazaltköves alapozással, amely kb. 20 cm-rel beljebb helyezkedik el a ma is álló, sokszögzáródású szentély síkjától. A diadalív vonalában húzódó legrégibb fal felett - kis törmelékréteg közbeiktatásával - találjuk a pillérszerűen alakított diadalív alapozását, szögletében ívesen beforduló habarcsmaradvánnyal, amely megközelítőleg egy járószintet jelöl. Az itt nyitva hagyott kérdésre talán a szentély délnyugati szögletében elvégzendő feltárás adhat választ. Nézzük meg azonban még azokat a feltárás során előkerült további részleteket, amelyek értékelése előbbre vihet bennünket a templom építéstörténetének kutatásában.

Az 1960. és 1964-65. évi feltárás legmeglepőbb része, maradványa a hajó két oldalánál - annak keleti feléből - egy-egy kb. 4x7 m-es épület, „kápolna" részlete került elő. A maradványok egyértelműen - felmenő részük - a nagykőlemezes, öntöttfalas építkezéshez tartoznak. Alapozásuknál azonban itt is a fekete bazalt-

köves falszövet figyelhető meg. A hajó két oldalánál előkerült „fülszerű" építmény, kápolna érdekes kérdéseket vet fel.

Amennyiben a két fül alapozása a hajó nyugati falán belül feltárt bazaltköves római falhoz tartozott, úgy egy kisebb, többosztatú épület körvonalai bontakoznak ki előttünk. Ha azonban a nagykőlemezes felmenőrészek alapján a második építkezéshez soroljuk azokat, akkor egy hazánkban szokatlan templomalaprajz jelenik meg szemünk előtt. Ez azonban már a második építkezés ismertetéséhez tartozik.

Az első templom

Az előzőekből tulajdonképpen már részben megismertük a második építkezésnek tekinthető egyhajós, pillér nélküli diadalívvel kapcsolódó, félköríves szentélyű templomot. A hajóhoz keleti felénél, két oldalról egy-egy azonos méretű kápolna csatlakozik. A déli kápolnánál a feltárás során találtak egy hajóba nyíló ajtót, az északinál azonban ez ideig nem került elő hasonló ajtónyílás maradványa. (A déli ajtónyílásnak a fallal való egyidejűségét sem sikerült egyértelműen meghatározni, zárkövei, tagozat nem került elő a kutatás során.)

Az első templom alaprajzi elrendezése, az egyhajósság, a két szimmetrikus elrendezésű kápolnába és szentélybe rejtett kereszt formát rejti magába. Ezt az alaprajzi elrendezést a már többször említett, hazánkban ritkának mondható, nagy kőlemezekkel lezárt, öntöttfalas építési móddal egybevetve, korai építési időre gondolhatunk. Ezt támasztja alá - a királyi alapítás hagyományát figyelembe véve - az aránylag kis méret. A méret azonban az építési időt tekintve - és a rendeltetést (magánegyház, plébánia-, vagy kolostortemplom) - nem azonos értékelést jelent. Egy X-XI. században fejedelem, vagy király által építtetett

templom a maga idejében Jelentős méretű volt, de ugyanaz a XIII-XIV. században már szerény méretűnek számított.

Az első templom aránylag nagyméretű, zöldes-barnás-szürke kőlemezekkel fedett részlete a diadalív déli oldalánál maradt meg legnagyobb magasságáig. Jelentős felületek láthatok még a hajó nyugati falának alsó felében és az északnyugati szögletben. Kisebb részletek megfigyelhetők a hajó nem említett részletein, azok külső oldalán és a kápolnák falmaradványain. A félköríves, gondosan faragott, szabályos kövekből épített szentély maradványai jól megfigyelhetők kívülről, a későbbi, sokszögzáródású építkezés alatt. A falrakásmód, falszövet és az építőanyag ugyancsak korai építkezésre enged következtetni, amely feltehetően római építési hagyományokat őriz. A falszövettel kapcsolatban szükségesnek véljük megemlíteni, hogy az elmondott, első templomépítésre jellemző falszövettől elüt -méretben és anyagában - az említett falrészletek alsó két sora, s ez a félköríves szentély alsó kősorainál is megfigyelhető. Miután ennek a falrészletnek az indulása - alja - kb. fél méterrel mélyebben helyezkedik el a jelenlegi, a XIII. század 2. felében kialakított padlóhoz igazodó járószintnél, feltételezhető, hogy az alsó két kősor egy korábbi, részben elpusztult épület maradványa. A korhatározás - az előzményekből, történeti részből egyértelműen kitűnik - igen nehéz a dömölki románkori templom esetében, a jelentős mértékben megmaradt részletek ellenére. Megkíséreljük azonban az ahhoz való közelítést a forma és méretek vizsgálatával.

A méretek azt mutatják – és részben a forma is -, hogy a dömölki templom méreteiben egyező a XI. század elején épített királyi-, nemzetségfői apátságokkal /Pécsvárad, Kisbény (Bina), stb. királyi udvarházak kápolnáival /Pécsvárad, Zirc, stb./

főesperesi templomokkal (Abaújvár, Gyöngyöspata, Várhegy, stb.). A templom kisebb a korábban épült győri (káptalandomb) kápolnánál. Az egyező méretű templomoktól azonban a hajó két oldalánál feltárt kápolnák egyértelműen elhatárolják.

A második templom

Az eddigiekből már tudjuk - legalábbis részben -, hogy a korábbi templomot a XIII. század közepén toronnyal, majd a század feltehetően utolsó negyedében, végén a szentélyforma megváltoztatásával bővítették és részben átépítették. Ez utóbbi építkezéshez sorolhatjuk a hajó beboltozását is, amit a feltárt támpillérek és a történeti adatokból megismert kétszintűség bizonyít.

A torony építésének elsőbbségét - a tatárjárást követő évtized - védelmi szempontokat érvényesítő részletei (falban vezető szűk lépcső, jól zárható /reteszekkel/ kapuk, „rejtekkapu a pihenőben") és román kori építészeti elemei, a fejezetes oszlopokra egykor lefutó boltozat, félköríves párkány, egyértelműen igazolják. Ehhez az építkezéshez kapcsolódhatott közvetlenül a hajó nyugati végében kialakított, két négyzetes pillérre támaszkodó, három boltszakaszos kegyúri, apáti karzat, amelynek egy pillére ás az ahhoz kapcsolódó hevederívek maradványai a feltárás során előkerültek. A helyreállítás idején az elmondott részleteket, a torony emeletén - keleti részén - a karzatra nyíló széles nyílás káváit kiegészítették. Sajnos, az azóta eltelt Időszak során ezek a részletek pusztultak, megrongálódtak. (A védőréteggel takart /bazaltzúzalékos, kemény habarcsréteg/ falkoronák azonban eddig ellenálltak az idő viszontagságainak és egyéb rongálásoknak (a fal tetejére való felmászás, járkálás)./ Ezek után kerülhetett sor a hajó és a szentély kiépítésére.

Az 1964-65. évi feltárás, helyreállítás során előkerült egy egykor falfelületben lévő kváderkő, amelyen egy síkjából kissé előrelépő, hegyére állított négyzetes felületen oda eredetileg bevésett, szabályos, egyenlő szárú keresztet látunk. Ez a megoldás, amely mögött építőmestert, vagy műhelyt feltételezhetünk, igen ritka a hazai, román kori építészetben. (Egy valamivel korábbi példáját a jánoshidai, volt premontrei prépostság hajójának külső, déli faláról ismerjük.) Ez a jellel ellátott kő a hajó belső falsíkjában helyezkedhetett el, hasonlóan a Keleten, Egyiptomban, Görögországban, stb. gyakrabban előforduló példákhoz. Az ez időben épülő győri Püspökvárban folyó munkák (lakótorony), a hasonló építőanyag, a területek közti kapcsolat és különlegesnek mondható alkalmazása e jelnek, a védelmi jellegű torony építése, a győri johannita lovagrendre irányítja ezzel az építkezéssel is figyelmünket. A lovagrend a tatárjárás után IV. Bélával egyezséget kötött, hogy részt vállalnak az ország határainak védelméből. A király a szörényi bánságot 25 évre bérbe adta a johannitáknak, akik vállalták annak és a nyugati határ öt fontos városában és várában egy-egy torony őrzését.

Az elmondott építészeti részletek és az előbbi, e kérdésben számunkra fontos adat mellett még két dolog utal a lovagrendiek által, vagy hatásukra történt dömölki építkezésekre. A diadalívtől nyugatra két pillért találunk a hajó terében. A magyarországi és a külföldi johannita és premontrei kolostorok templomaiban gyakori a hasonló tagolás (Budafelhévíz, Csurgó, Esztergom, Szentkirály, Széplak /Tolna m./, Újudvar). Hasonló megoldás nyomai a győri székesegyház XII. század 2. felében végzett építkezéseinél és a kisbényi-, valamint a jánoshidai volt premontrei prépostságok templomainál is nagy valószínűséggel feltételezhetők. Ez utóbbi három templomnál a dö-

mölki templomnál feltárt, szimmetrikus elrendezésű kápolnák is állnak a hajó két oldalán, de fejlettebb formában, szentéllyel lezárva. Ezeknek a pilléreknek vonalában „szentélyrekesztő" állhatott, amely nem egy esetben - külföldi példáknál - kapcsolatban állt a hajó felett kialakított emeleti szinttel (Chelmno, Landsberg, stb.), ahonnan letekinthettek a főoltárra, s így részesei lehettek az ott folyó szertartásoknak. (A dömölki templom XIII. század 2. felében végzett bővítésének, átépítésének felvetett győri lovagrendi kapcsolatot, hatást Győr és Pannonhalma közelsége, a püspökség, és a bencés „főmonostor" - ahonnan a dömölki szerzeteseket is telepítették - kapcsolatai is alátámasztják.)

Nem tudjuk, mikor állították fel a hajó szentély felé eső szögletében a két mellékoltárt, de ezeket mindenképpen a gótikus építkezések (szentély, hajó beboltozása) után, a XIV-XV. században állították, készítették. Alapozásuk a feltárás során előkerült, csakúgy, mint a főoltáré. A hajó északkeleti szögletében egykor álló oltár magassága is meghatározható volt a felette lévő falfelület betüremleséből.

A XIV-XV. század fordulója tájára, a XV. század közepére tehető annak a szobornak a készítése, amelyet a törökök elől a Csallóközbe, Dénesdre menekítettek, a pannonhalmi főapátság ottani birtokára. A szobrot ma is ott őrzik. Ez a Mária szobor, illetve az azt övező hagyománytisztelet segíthette a Mária-kultusz újraéledését Cellben.

A harmadik templom („Kicsin erősség")

A török hódoltság kezdetén - sőt már korábban is az egész. országban - a szerzetesélet Dömölkön alig-alig pislákolt. Ekkor menekítették el a Csallóközbe a már említett Mária szobrot, s hamarosan - a mind gyakrabban bekövetkező török portyázások

hatására - a kolostortemplomot megerősítették. Ezt az építkezést a megtalált várkapu alapján a XVI. század 3. harmadára tehetjük. A feltárás falmaradványai és az eddigi értékelés nyomán megkísérelljük felrajzolni ezeket az építkezéseket.

A román kori torony északi oldala mellé - a feltárt falak vastagságának tanúsága szerint - egy kb. 2,5x2,5 m-es belvilágú tornyot építettek. A két torony együtt - a felső szinten minden bizonnyal egy ajtón át közvetlen kapcsolatban álltak egymással - a kicsin vár erős magját, „öregtornyát" alkotta. Felső helyiségeiben tarthatták a jeladásra kért szakállas puskákat és a fontos élelmiszerek egy részét is a toronyban őrizhették (kenyér, szalonna, bor). E torony építésével egykorúnak tartjuk a torony és a hajó déli, külső szögletében feltért támpillért. A hajó északkeleti és délkeleti sarkai közelében a román kori kápolnák és a gótikus támpillérek felhasználásával kialakított kisebb helyiségek, „hevenyészett kamrák" építésére csak a torony bővítése, erősítése után kerülhetett sor. Ezeket a kisméretű, igénytelen építményeket az őrség számára készíthették. Ez vonatkozik a hajó délnyugati szögletében, a déli bejárathoz és a kegyúri karzat déli pilléréhez igazított, kétosztatú kis helyiségre is. Ez lényegében egy belső „kaputorony" szerepét tölthette be. Az itt kialakított, őrség által védett kapunyíláson át megnehezítették az ellenségnek a templom terébe, illetve az utolsó menedékhelyre, a toronyba való behatolását.

Az elmondottakból lényegében az derül ki, hogy a dömölki erősség tulajdonképpen az erdélyi erődtemplomokhoz hasonló védőépületté alakult a XVI-XVII. század fordulója táján, amikor az utolsó ("későközépkori") apát is maghalt (1602). Veszély esetén a lakosság bemenekülhetett a sáncok, majd ha szüksé-

gessé vált a hajó falai közé. Hasonlóan a környék váraihoz, erősségeihez, itt is volt egy belső vár - a templom - és egy külső vár ("huszárvár"), ahol a lovasok tartózkodtak, az élelmet, takarmányt őrizték.

A hajó északi falának középrészén - belül - jelzett falmaradványok már a hódoltság megszűnte után, a XIX. században gazdasági épületté alakított „templomhoz" tartoztak. E részen, az akkor már csaknem teljesen visszabontott északi kápolna nyugati részének területén alakították ki a kocsik behajtására is használható, nagyméretű kapunyílást. Ehhez tartozhattak az említett, küszöböt és kávákat jelző falmaradványok. Ezzel az átalakítással teljesen megszűnt az épület templom, sőt „vár" jellege is. Bizonyára ez időben került elbontásra a román kori torony északi oldala mellett álló másik „torony" is.

x

A dömölki templom maradványainak részletes vizsgálata után összefoglalóan a következőket mondhatjuk, Anonymus Gestájának egy részletét idézve bevezetőként. „...Másnap pedig Árpád vezér meg minden főembere, Magyarország valamennyi vitézével együtt, bevonult Attila király városába. Ott látták a királyi palotákat - egyeseket földig romban, másokat nem -, és fölötte csodálták mindazt a kőépületet...".

A fentiekhez hasonló látvány fogadhatta a hazánkba 973-ban, vagy az azt követő években érkezett és a Marcalon dömölki rétekig hajózó térítőszerzetesek. A sík területből kiemelkedő Ság-hegy látványa, s talán a part közelében látható szerény lakóépületek körül észlelhető emberek mozgása megállásra kész-

tethette a térítőket. Lehetőség mutatkozott a térítésre. Partra szállva, a vizenyős, sík területekből kiemelkedő alacsony magaslaton „kőépületet" láttak. Odamenve, részben romban, „fölötte csodálták mindazt a kőépületet", feltételezzük mi most, a kutatás adatai nyomán. Egyáltalán nem lehetetlen az, hogy a 973-ban megindult térítés kiterjesztéseként, Győrből e területre érkezett csoportot a később érsekként említett Domonkos vezette, amely névből a nyelvtörténészek származtatják Dömölk nevét. A térítők az itt talált épületmaradványokat - amelyek talán jelentős részben megmaradtak, keresztelőkápolnává alakították (ecclesia baptismalis), s innen indulva végezték térítő munkájukat a környező vidéken.

Ezt a keresztelőkápolnát az államalapítás, a király által megszervezett ispánságok idején egy királyi udvarház kápolnájaként használták, amelyre a közeli Kemeneskápolna neve is utal némileg, a király e területen kimutatható birtokai mellett. Ezt a birtokrészt - udvarházzal, kápolnával együtt - adhatta a pannonhalmi bencés apátságnak, egyidőben a somlóvásárhelyi apácák részére tett, Ság-hegy alatti, intai birtokrészek adományozásával. A romosan talált római épület az eddig végzett feltárások megfigyelése nyomán alaprajzilag egyező lehetett - formailag - a „keresztelő kápolnával", csak annál egy méterrel rövidebb volt nyugat felől és feltehetően oszlopos udvara (átrium) volt a templomhajó területén az ott jelentkező kőalapozás alapján. Legközelebbi párhuzamának - méret és alaprajzi elrendezés tekintetében - a Budakalász, Dolina völgyben feltárt, II. század végére meghatározott római villát tekintjük.

A XII-XIII. század fordulója táján az egész országban hanyatlást mutató bencés szerzetesrend - ezt a folyamatot a XII. század második felében betelepedett ciszterciták, johanniták

és premontreiek is meggyorsították - új kolostoralapításokra, szerzetesekkel való ellátására képtelen volt. Ezt bizonyítja a XII. század végén alapított ercsi és almási monostor hamarosan történt elhagyása, valamint a pápai oklevelek, amelyek figyelmeztették a rendet, hogy más rendeknek adják át monostoraik egy részét, ha azok fegyelmét nem állítják helyre. Ily körülmények között nehéz elképzelni ezen területen, hogy a király vagy akár egy nagyobb nemzetség bencés kolostort alapítson a XIII. század közepén, amikor ott ez időben johannita, premontrei- és templomos lovagrendi prépostságok, házak alapítására került sor (Árpás, Csorna, Győr, Kóny, Pok, Rajk, Sopron, stb.). Ezek közül is több kolostorban igen kevés szerzetes élt. Az 1289 utáni években a kegyúr arra kéri a csornai prépostot, hogy az ott lévő egyetlen szerzetes mellé küldjön társakat. A prépost megígéri, hogy az ott élő Waltert jól ellátják, ígérete szerint küld testvéreket a rajki kolostorba.)

A fentieket figyelembe véve az alábbi történeti kép tűnik elfogadhatónak. A tatárjárás utáni újjászervezés keretében (ispánságok, várak, kolostorok, stb.) kerülhetett sor - talán a király segítségével, a győri johanniták közreműködésével - a dömölki bencés birtokon álló ősi templom toronnyal való megerősítésére, a hajó beboltozására, s a felett szerzetesi cellák (a deáki templom mintájára, s esetleg a közeli Kemenesszentmárton templomának hasonló kialakítására) építésére.

Ezzel tulajdonképpen összefoglaltuk a dömölki templom korai, eddig ismeretlen történetét - ha csak vázlatosan is -, abban a reményben, hogy fellebbentjük a fátylat (legalábbis részben) a messzi múltba vesző eseményekről. Úgy gondoljuk, ha nem is tudtuk a lefolytatott vizsgálat során felmerült kérdéseket minden esetben tárgyi adatokkal (leletekkel, oklevelekkel) bi-

zonyítani, elfogadható képbe illesztettük az ismert, a kutatás, vizsgálat során felderített régészeti-, történeti ismereteket, képrészleteket, mozaikszemeket. A vidék korai történetének és a középkori romtemplom építéstörténetének kutatásával – reméljük -, tettünk egy lépést a hazai kutatásban ma még kevésbé ismert kérdések megoldásának irányába. Gondolunk a magyarság megkeresztelésének korai szakaszába, az azt követő egyházszervezés során épített korai románkori templomok (keresztelőegyházak, királyi udvarházak kápolnái, korai bencés apátságok, főesperességi templomok, stb.) formájának és méreteinek meghatározásában, azok összeméréséből levont következtetések, megfigyelések megtételére.

Fontos szempontnak tartjuk még a terület, a táj embermegtartó, településformáló szerepének jelentőségét, amelyre a következő fejezetben is ráirányítanánk a figyelmet.

IRODALOM

Az Osztrák-Magyar- Monarchia írásban és képekben. 13. k. (Budapest, 1869.)

Árpádkori Új Okmánytár XI. 180.

Baranyai Béláné, DuSz 11 (Szombathely, 1944)

Bognár Imre Ede, Pápa településföldrajza (Pápa, 1943)

Győrffy Gy., Magyarország történeti földrajza (Budapest, 1987)

Hajnóczy Gyula, Pannónia villaépítészete (Budapest, 1975)

h. m., Honfoglaláskori temető Ikerváron (Vas Népe, 1987. IX. 3.)

Harrach Erzsébet - Kiss Gyula, Vasi műemlékek (Szombathely, 1983)

Hazai Okmánytár 8. k. (Budapest, 1891.)

Henszlmann Imre, Magyarország ó-keresztyén, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése (Bp. 1876)

Ipolyi Arnold, A deákmonostori román bazilika (Pest, 1860)

Komáromy A., Magyar levelek a XVI. századból (Tört. Tár. 12., 1911.)

Kozák Károly, Jelentés a celldömölki középkori bencés apátsági templom feltárásáról (Budapest, 1961) Archaeológiai Értesítő

Kozák Károly, Félköríves szentélyű templomaink a XI. században (Budapest, 19ő6) Arch. Ért. 93,

K. Kozák, Constructions dans la Hongrie des XII-XVe siecles des Ordres de 'Chevalerie et d'Hospitaliers et leur Influence. Acta Arch, 34 /1-4/ Bp., 1982.

Lőrincz Imre, A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1659-ből (Arrabona, 1974)

Lengyel Pál, A sághegyi őstelep (Celldömölk , 1964)

Magyar Történeti Emlékek (Budapest. 1861., 1873. és 1887)

Nemes Vazul, A magyar Mária-Cell kegyhelyének rövid ismertetése (Pápa, 1948)

Oszvald Arisztid, Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez (Budapest, 1957) Művt. Ért. VI. évf.

Pacher Donát, A dömölki apátság története. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története. 12/a. (Budapest, 1912)

Porkoláb István, Celldömölk Kismáriacell szabadalmas mezőváros története. (Celldömölk, 1927)

Nádasdy Lajos, Az ősi dömölki Madonna (Vas Népe, 1986)

Radocsai Dénes, A középkori Magyarország falképei (Budapest, 1954)

Rámer Flóris, Régi falképek Magyarországon (Budapest, 1874)

Sopron vármegye története. Oklevéltár 1. k. (Sopron, 1889)

Szabó László, Az árpádkori magyar építőművészet (Budapest, 1913)

Sziklay J. - Borovszky S., Vas-vármegye története (Budapest, 1898)

Váczy Péter, A város az ókor és a középkor fordulóján (Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971)

Zsiray Lajos, Adatok Kemenesalja hódoltságkori történetéhez. Helytörténet 1. f. (Celldömölk, 1975.)